

TOMASZ HODANA

„NIE POTRZEBUJE ZDROWY LEKARSTWA,
RZECZ DOBRA ZAŚ – NAPRAWY”.
PAMFLET HERASYMA SMOTRYCKIEGO
KALENDARZ RZYMSKI NOWY (1587)

Kalendarz rzymski nowy (*Календарь римски новы*) Herasyma Smotryckiego¹ to – obok *Klucza królestwa niebieskiego* (*Ключь царства небесного*) tego samego autora – jeden z najwcześniejszych tekstów polemiki religijnej, która rozwijała się w Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w 1. połowie XVII stulecia. Choć ma niewielkie rozmiary, jest dziełem ze wszech miar godnym uwagi – zwiastunem nowego, drukowanego piśmiennictwa, poruszającego aktualne problemy prawosławnych Rusinów w zrozumiałym dla nich języku, oraz pierwszym w dziejach literatury ukraińskiej pamfletem. Pozostaje również stosunkowo wczesnym przykładem przenoszenia na grunt wschodniosłowiański elementów literatury zachodnioeuropejskiej, przede wszystkim metod argumentacji oraz środków formalnych reformacyjnej i kontrreformacyjnej publicystyki (Hrushevs'kyy, *Istoriya ukrayins'koyi literatury* 63-64).

Kalendarz powstał w 1587 r. w Ostrogu i został wydrukowany wraz z traktatem *Klucz królestwa niebieskiego* jako część niewielkiego zbioru tekstów polemicznych (Pasichnyk, „Klyuch tsarstva nebesnoho” 156)². Bezpośrednim powodem wydania tegoż było ukazanie się rok wcześniej w Kra-

Dr TOMASZ HODANA – Uniwersytet Jagielloński, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej, Zakład Ukrainistyki; adres do korespondencji: ul. Ingardena 3, 30-060 Kraków; e-mail: tomasz.hodana@uj.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1538-7725>.

TOMASZ HODANA, PhD – Jagiellonian University, Faculty of Philology, Institute of East Slavic Philology, Department of Ukrainian Studies; correspondence address: ul. Ingardena 3, 30-060 Krakow; e-mail: tomasz.hodana@uj.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1538-7725>.

¹ O Smotryckim zob. m.in. Myts'ko 111-112; Pasichnyk, „Smotryts'kyy Herasym” 413-416.

² Oprócz *Klucza* i *Kalendarza* zbiór zawiera dedykację dla księcia Aleksandra Ostrogińskiego oraz przedmowę do „narodów ruskich”. Kwestią nierozstrzygniętą pozostaje czas i miejsce publikacji (Ostróg lub Wilno).

kowe broszury polskiego jezuita Benedykta Herbesta *Wiary Kościoła rzymskiego wywody i greckiego niewolstwa historia: dla jedności* (Herbest 581-600), przyczyną zaś bardziej ogólną – zamieszczenie spowodowane wprowadzeniem w Rzeczypospolitej kalendarza gregoriańskiego. Jak wiadomo, zarządzona przez papieża Grzegorza XIII i przeprowadzona w 1582 r. reforma odbiła się negatywnie na relacjach między katolikami a prawosławnymi, którzy wbrew naciskom Rzymu pozostali przy kalendarzu juliańskim³. Niepokoje wybuchające na tym tle w wielokulturowych miastach Litwy i Korony były zapowiedzią ogólnospołecznego konfliktu, jaki przyniosła zawarta kilka lat później (1596) unia brzeska (Hrushevs'kyy, *Istoriya Ukrayiny-Rusy* 462-467; Chodynicki 188-192). W tym kontekście *Klucz* i *Kalendarz* stały się pierwszą reakcją ruskich pisarzy na działalność propagandową Kościoła rzymskiego, a starcie Smotryckiego z Herbestem – preludium do trwającej wiele dekad dysputy między zwolennikami i przeciwnikami unii.

Choć teksty Smotryckiego, przede wszystkim *Kalendarz*, miały charakter pionierski, przez długi czas pozostawały niezauważone⁴. W orbitę zainteresowań badaczy trafiły dopiero w 2. połowie XIX wieku, kiedy wydano je drukiem jako źródła do poznania dawnego konfliktu religijnego (Malyshevskiy 118-133; *Arkhiv* 232-265). Na ich walory literackie pierwszy zwrócił uwagę Władimir Z. Zawitniewicz, który docenił lekkość stylu i żywy język *Kalendarza*, zaliczając go do „najlepszych dzieł prawosławnej polemiki” (Zavitnevich 84-88). W podobny sposób wyrażał się Mykoła Sumcow, uznając utwór za jedno z najważniejszych osiągnięć literatury ruskiej końca XVI wieku (Sumtsov 243-247). Unikatowy charakter i satyryczne zacięcie tekstu dostrzegł również Józef Tretiak, który podkreślał dodatkowo specyficzne poczucie humoru autora, mające dobrze odzwierciedlać mentalność Rusinów (Tretiak 100-105). Wysoką ocenę dzieła dał wreszcie Mychajło Hruszewski, który szczegółowo opisał publikację Smotryckiego (Hrushevs'kyy, *Istoriya ukrayins'koyi literatury* 60-85)⁵ i jako pierwszy określił *Kalendarz* mianem pamfletu (74), wskazując jego najważniejsze cechy

³ Literatura na temat reformy – jej genezy, przebiegu i konsekwencji – jest ogromna; najważniejsze informacje zob. m.in. Naumowicz 79-120; Wąsowicz 77-115; [Borkowski] 77-89.

⁴ Jedyna o nich wzmianka, zachowana w źródłach epoki, pochodzi z traktatu Eustachego Kisiela (pseud. Ostafiusz Diplic) *Anthapologia abo Apologiej... zniesienie* (Raków 1632), który był odpowiedzią na wydaną w r. 1628 *Apologię peregrynacji do krajów wschodnich* Melecjusza Smotryckiego (Myts'ko 118).

⁵ Hruszewski nazywa ją zwiastunem „nowej literatury ukraińskiej”, a samego autora zestawia z wielkimi satyrykami epoki renesansu – Mikołajem Rejem i Franciszkiem Rabelais'm. Podkreśla swobodny styl („весела балачка” [vesela balachka]) i żywy język jego dzieł, zamieszcza również obszerne fragmenty *Klucza* i *Kalendarza* z paralelnym przekładem na język ukraiński.

formalne (83-84). Od tego momentu omówienia utworu zaczęły się pojawiać regularnie w pracach przekrojowych prezentujących piśmiennictwo polemiczne i dzieje dawnej literatury ukraińskiej (Voznyak 393-399; Zahayko 12-20; Makhnovets', *Istoriya* 233-235; Volyns'kyy 136-140; Hrytsay 16-25; Bilous 212-214). Spośród autorów z 2. połowy XX i początków XXI wieku stosunkowo wiele miejsca poświęcili *Kalendarzowi* między innymi Leonid Machnoweć (Makhnovets' 39-58) i Jan Stradomski (37-72) oraz badacze zajmujący się piśmiennictwem kręgu Akademii Ostrogskiej (Myts'ko 111-112, 118-119; Pasichnyk, „Klyuch tsarstva nebesnoho” 156-160); sam tekst ukazał się ponownie w 1985 r. – w wariacie oryginalnym (Mykytas' 212-235), potem zaś w 2001 r. – w przekładzie na język ukraiński (Shevchuk 315-338). Cztery lata później książeczkę Smotryckiego wydali Wasyl W. Nimczuk i Wiktor M. Mojsienko, dołączając do współczesnej rekonstrukcji (Smotryts'kyy 5-50) faksymile pierwodruku (w oddzielnym woluminie) i uzupełniając całość obszernym komentarzem językoznawczym (53-118). Do dzisiaj natomiast zbiór nie doczekał się kompleksowego opracowania o charakterze literaturoznawczym. Nie pretenduje do tego miana również niniejsze studium, którego głównym celem jest omówienie jedynie tytułowego pamfletu – zarówno jego problematyki, jak i cech gatunkowych⁶.

Jak już wspomniano, wystąpienie Smotryckiego było odpowiedzią na broszurę Benedykta Herbesta *Wiary Kościoła rzymskiego wywody...* Cytat z tego dzieła – pytanie retoryczne, czy „godzi się”, by wyznawcy Chrystusa obchodzili te same święta w dwóch różnych terminach – zostaje przytoczony w nagłówku *Kalendarza*. Prawosławny polemista nie ogranicza się jednak do krytykowania nowej rachuby czasu i sposobu jej wprowadzenia. Interrogacja imputująca Rusinom rozbijanie chrześcijańskiej wspólnoty staje się punktem wyjścia do obszerniejszej wypowiedzi, potępiającej zarówno poczynania papieża Grzegorza XIII, jak i inne „nowinki” wprowadzane wcześniej przez biskupów Rzymu, a także – bardziej już ogólnie – stosunek Kościoła zachodniego do wyznawców *wiary greckiej*.

Zgodnie z naturą pamfletu (Sławiński 368-369; Markiewicz 71-85; Dziechcińska 34-63) zawarta w *Kalendarzu* krytyka ma charakter demaskatorski i ośmieszający; jej nadrzędnym zadaniem jest neutralizacja wywodów Herbesta oraz innych propagatorów reformy. Smotrycki stara się to robić zarówno poprzez prezentację stanowiska Kościoła wschodniego, jak też przez dyskredytację i wykpiwanie twierdzeń swoich adwersarzy.

⁶ Tłumaczenie utworu na język polski zostało opublikowane w *Latopisach Akademii Supraskiej*, vol. 12, 2021, ss. 393-407.

Jak zauważyli już starsi badacze, argumentacja ostrogskiego polemisty oraz charakter jego wypowiedzi, szczególnie jej pierwiastek komiczny, zostały dostosowane do mentalności i gustów szerokiego kręgu odbiorców (Tretiak 100; Hrushevs'kyy, *Istoriya ukrayins'koyi literatury* 83-84). Smotrycki odwołuje się wprawdzie do Pisma Świętego i Tradycji Kościoła – kanonów apostoelskich i soborowych oraz nauczania Ojców – ale równocześnie wiele miejsca poświęca społecznym konsekwencjom reformy, opisując szereg problemów, z jakimi musieli się konfrontować prawosławni mieszkańcy Rzeczypospolitej. Nie stroni przy tym od pseudonaukowej argumentacji w rodzaju odwołań do zjawisk przyrody, a jego wypowiedź jest gęsto przetykana elementami satyrycznymi – komicznym przejawskrawieniem i ironią, niekiedy również inwektywą. Perswazyjny wymiar tekstu jest wzmacniany przez ekspresyjny styl, naśladujący wypowiedź ustną, oraz żywy język, pełen frazeologizmów, przysłów i porzekadeł, często rymowanych. Wszystko to, jak można przypuszczać, musiało wywierać spore wrażenie na ówczesnych czytelnikach.

Motywym przewodnim *Kalendarza* jest demaskowanie katolickiego dyskursu jedności, który był niezwykle charakterystyczny dla wczesnego etapu polemiki międzywyznaniowej. Trzeba w tym miejscu przypomnieć, że głoszone przez Herbesta hasło „powrotu do kościelnej zgody” wpisywało się w antyprawosławną retorykę zapoczątkowaną przez słynny traktat ks. Piotra Skargi *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem. I o greckim od tej jedności odstąpieniu. Z przestrożą i upominaniem do narodów ruskich przy Grekach stojących* (Wilno 1577). Podobnie jak Skarga, Herbest starał się przekonać prawosławnych, że jest tylko jedna prawdziwa owczarnia – Kościół katolicki, i tylko jeden prawdziwy pasterz – papież; trwanie w łączności z Rzymem jest tedy równoznaczne z trwaniem w łączności z Chrystusem i stanowi warunek konieczny wiecznego zbawienia (Herbest 581-582, 584). Ważnym krokiem na drodze do tej swoiście pojmowanej jedności miało być, rzecz jasna, przyjęcie kalendarza gregoriańskiego⁷. Odrzucenie reformy Herbest prezentował jako działanie na szkodę chrześcijaństwa, wynikające z antylacińskich uprzedzeń i zacofania Rusinów⁸.

⁷ Herbest pisze o tym *expressis verbis*: „Pan nasz miły Jezus, sakrament jedności ustawiwszy, tudzież przed swą, którą nas zjednoczył, śmiercią o jedność swym wszem wiernym barzo pilnie prosił. I do też jedności i teraz znacznie raczy nas wieść przez kościelny kalendarz, który za wielkimi przyczynami już oto ma swe potrzebne poprawienie” (Herbest 582).

⁸ Interpretacja ta wpisywała się w wizję dziejów zaprezentowaną wcześniej przez Skargę, w której winę za rozłam Kościoła ponosili Grecy, a współodpowiedzialność za utrzymywanie się podziału spadała na „stojących przy Grekach” Rusinów. Jak z kolei podkreślał w swoim dziele

Swoją odpowiedź Smotrycki rozpoczyna od podkreślenia, że wywód jezuita jest z gruntu fałszywy – z perspektywy wyznawców *wiary greckiej* to Zachód krok po kroku rozbijał wspólnotę Kościoła, wprowadzając coraz to nowe zmiany w doktrynie, liturgii, dyscyplinie kościelnej i obyczajowości⁹. Finalnym etapem tego procesu stała się reforma kalendarza. Przygotowana bez konsultacji z prawosławnym Wschodem i wprowadzona bez akceptacji patriarchów, doprowadziła do ostatecznego rozbitcia Chrystusowej owczarni.

W pierwszej części utworu Smotrycki posługuje się przede wszystkim „argumentem z Tradycji” – reforma jest dla prawosławnych nie do przyjęcia, ponieważ zmienia to, co w kwestii daty obchodzenia Wielkanocy ustalili w 325 r. ojcowie Soboru Nicejskiego (Tsypin 576-580). Niezależnie zatem od przesłanek bazujących na zdobyczach matematyki i astronomii zmiana tych ustaleń nie mogła być podjęta samowolnie przez biskupa Rzymu. Takie postawienie sprawy już na samym początku pozwala autorowi uniknąć dyskusji nad kwestią obiektywnej zasadności papieskiej korekty. Uczone wywody łacinników zostają sprowadzone do opisywanej przez św. Pawła Apostoła (Rz 8, 7) „mądrości ciała”, która „wroga jest Bogu i nie podporządkowuje się Prawu Bożemu” (Smotryts'kyy 29)¹⁰. Stanowisko Kościoła wschodniego, prezentowane tu przez Smotryckiego, jest zupełnie jasne: nauki świeckie muszą ustąpić przed Tradycją ukształtowaną pod natchnieniem Ducha Świętego (Stradomski 54-58).

W dyskredytowaniu katolickiej agitacji polemista sięga dodatkowo po „argument z pogody”. Zwolennicy reformy często podkreślali, że zapobiegła ona zwiększaniu się rozbieżności pomiędzy rokiem astronomicznym a rokiem kalendarzowym i przesuwaniu się najważniejszych chrześcijańskich świąt na niewłaściwe dla nich pory roku. Ironia losu sprawiła jednak, że w pierwszych latach po wprowadzeniu nowego stylu zjawiska atmosferyczne nie do końca potwierdzały to realne, choć nieco wyolbrzymiane zagrożenie¹¹. W 1587 r., który uznawany jest za datę powstania

Herbest, oba narody zostały za to ukarane przez Boga: Grecy doświadczają zniewolenia przez Turków, Rusini – całkowitego upadku życia religijnego (Herbest 597; por. także Stradomski 42-44).

⁹ Problemom tym (*filioque*, używanie chleba niekwaszonego i udzielanie komunii pod jedną tylko postacią, celibat oraz zwyczaj golenia bród i wąsów przez katolickie duchowieństwo) poświęcony jest kilkustronicowy „dodatek” do *Kalendarza* (Smotryts'kyy 39-44; wszystkie odwołania do tekstu podają według tego wydania).

¹⁰ Tu i dalej – tłumaczenie moje.

¹¹ Zachodni polemici lubowali się w prezentowaniu futurystycznych kalkulacji, które pokazywały, że w przyszłości Wielkanoc według starego stylu wypadać będzie we wszystkich możliwych sezonach (Frick 260-261; Stradomski 60-61 – tu również o obosiecznym charakterze odwołań do pogody: 64-65).

utworu, łacińska Wielkanoc wyprzedziła prawosławną Paschę o cztery tygodnie i wypadła w zimowej aurze. Apokaliptyczne opady śniegu, siarczysty mróz i porywisty wiatr, opisywane przez Smotryckiego, miały być czytelną odpowiedzią Stwórcy na działanie papieża.

W *Kalendarzu* kluczową rolę odgrywa „argumentacja z konsekwencji”, czyli sugestywny opis skutków reformy. Smotrycki stara się pokazać, że wbrew deklaracjom Herbesta była ona raczej „zepsuciem niż poprawą”, a sprawie jedności „bardziej wadzi niż pomaga” (Smotryts’kyy 35). Rozbicie obrzędowej wspólnoty katolików i prawosławnych zrodziło międzyludzkie konflikty oraz zamieszanie w życiu społecznym, zaburzyło również odwieczny porządek liturgii i indywidualne praktyki religijne. Konsekwencje działań papieża dotknęły przedstawicieli wszystkich stanów, odbijając się negatywnie zarówno na ich aktywności zawodowej, jak i życiu prywatnym.

Tak oto w rzeczywistości dwóch różnych kalendarzy niedolę cierpią prawosławni chłopci pozostający pod władzą katolickich feudałów; spełnianie obowiązku pańszczyźnianego w zgodzie z nowym stylem uniemożliwia im godne obchodzenie „starych” świąt, dodatkowo zaś znacząco utrudnia pracę we własnym gospodarstwie (Smotryts’kyy 33). Konsekwencje reformy ponoszą również prawosławni kupcy i rzemieślnicy, którzy – podobnie – nie mogą pracować w dni świąt katolickich. Funkcjonowanie podwójnej rachuby czasu powoduje utrudnienia w organizacji jarmarków, prowadzeniu wspólnych interesów, codziennym handlu oraz sporządzaniu zapisów i umów (Smotryts’kyy 34). We wszystkich wymienionych dziedzinach życia, gdzie do tej pory chrześcijanie obu wyznań egzystowali w miarę zgodnie, wyznawcy *wiary greckiej* zaczynają doświadczać wykluczenia i dyskryminacji¹². Wprowadzenie nowego stylu odbija się też fatalnie na życiu prywatnym Rusinów, szczególnie w małżeństwach mieszanych, które – jak podkreśla plemista – były wówczas powszechne „nie tylko między pospolitymi, ale i zacnymi stany” (Smotryts’kyy 35). Obchodzenie świąt i uroczystości w różnych terminach niszczy sakramentalną wspólnotę, powodując konflikty między mężem i żoną oraz rodzicami i dziećmi. W wielu przypadkach pogarsza też wzajemne relacje między katolickimi panami i prawosławną czeladzią (34-35).

¹² Na temat wzrostu nietolerancji po wprowadzeniu nowego kalendarza, szczególnie w miastach, zob. m.in. Frick 243-251.

Cały ten rozległy i – pomimo polemicznej przesady – realistyczny obraz powszechnego zamętu¹³ odgrywa w dziele istotną rolę argumentacyjną: ewangeliczna zasada poznawania dzieła po owocach staje się skutecznym narzędziem perswazji. Poprzez unaocznienie następstw reformy Smotrycki odpiera oskarżenia o rozbijanie jedności, wysuwane pod adresem Kościoła wschodniego, i kieruje je w stronę katolików, skutecznie – po raz kolejny – odwracając uwagę czytelnika od kwestii naukowej zasadności reformy. Ponieważ perspektywa autora wykracza poza horyzonty jednej grupy społecznej, cały fragment ma równocześnie istotny walor informacyjny¹⁴.

Oprócz konfliktów w życiu społecznym konsekwencją działań papieża stało się zaburzenie liturgii – zarówno cyklu świąt stałych, jak i cyklu świąt ruchomych¹⁵, a także porządku dni tygodnia, który w obrzędowości prawosławnej stanowi odbicie rocznego cyklu świętowania, jednocześnie zaś – dziejów odkupienia (Kałużny 169-170; Calivas 218-222). Usunięcie z kalendarza 10 dni (ani to – pisze Smotrycki – tydzień, ani dwa tygodnie) sprawia, że po reformie katolicka Wielkanoc obchodzona jest tak jakby we środę, co stanowi naruszenie wzorca wyznaczonego przykładem samego Zbawiciela (Smotryts'kyy 36). Jak łatwo zauważyć, prócz odwołania do Biblii i Tradycji mamy tu do czynienia z sugestywnym *argumentum ad absurdum*¹⁶.

¹³ Tak sytuację opisuje na przykładzie Wilna współczesny badacz: „(...) [rozbieżne] kalendarze odgrywały rolę w szeregu niepokojów religijnych, jakie miały miejsce w ciągu wieków; tygodniowe i roczne rytmy stwarzały regularne okazje do tumultów i nadużyć w obrębie miasta: każdego tygodnia, gdy przedstawiciele różnych religii i wyznań, wzywani na modlitwę, zmierzali do swoich różnych a sąsiadujących świątyń, każdego tygodnia, kiedy kuchnie smakowicie pachniały, a w opinii innych należało pościć, każdego roku, kiedy różne wyznania obchodziły swe wielkie święta, organizowały festiwale (często głośne) i prowadziły procesje publiczne, każdego roku w czasie prowincjonalnych synodów” (Frick 262).

¹⁴ Jak pisze Hanna Dziechcińska: „W czasach gdy nie istniały środki masowego przekazu pamflety stawały się nie tylko narzędziem formowania opinii publicznej, lecz i źródłem najświeższych wiadomości; przynosiły nowiny, jakkolwiek tendencyjnie zaprezentowane, zastępowały więc prasę codzienną, w której czytelnik szukał zarówno informacji, jak i potwierdzenia swoich postaw” (Dziechcińska 45).

¹⁵ Szczególnie bulwersująca była dla prawosławnych ingerencja w cykl drugi, którego ośrodkiem jest Niedziela Zmartwychwstania Pańskiego. Jak podkreśla Smotrycki, od momentu wprowadzenia nowego kalendarza Wielkanoc nie tylko wypada u katolików kiedy indziej niż u prawosławnych, lecz – jakby tego było mało – różnica w terminie obchodzenia święta nieustannie się zmienia, co wywołuje ogromną konsternację wiernych obu wyznań (Smotryts'kyy 36).

¹⁶ W zręczny sposób Smotrycki wykorzystuje również przekonanie katolickich polemistów o nieomyślności papieża, sugerując wewnętrzną sprzeczność ich narracji: „Co zatem – dowodzi – jeśli teraz twierdzą i głoszą, że słusznie postępują? Muszą tym samym przyznać, że ich papież ze wszystkimi swoimi stronnikami błędził od samego początku aż do tej pory. A jeśli tamci nie błędzili, tedy błędzą obecni” (Smotryts'kyy 36).

Kolejnym „argumentem z konsekwencji” jest opis zamieszania, jakie reforma wywołała w sferze praktyk religijnych, burząc wielowiekowy porządek rzeczy i powodując rozmaite nadużycia. Dla zilustrowania problemu Smotrycki podaje przykład Wielkiego Postu roku 1587, kiedy, jak już wyżej wspomniano, katolicka Wielkanoc wypadła cztery tygodnie przed prawosławną. Jak relacjonuje polemista, niektórzy wyznawcy *wiary greckiej* nie ograniczyli się wówczas do przepisanych siedmiu tygodni postu, lecz na wszelki wypadek – rozpoczynając go wedle nowego, a kończąc wedle starego kalendarza – pościli jedenaście tygodni. Inni z kolei – na odwrót – „fortelem” skrócili sobie Wielki Post do trzech tygodni, rozpoczynając go według starego, a kończąc według nowego stylu (Smotryts’kyy 35-36). Co ciekawe, w innym miejscu dzieła pojawia się wzmianka, że również wielu katolików pościło „na wszelki wypadek” wraz z prawosławnymi, czyli jeszcze przez cztery tygodnie po swojej Wielkanocy (39).

Ostatnim, acz nie poświadczonym argumentem, wysuwany przez Smotryckiego, był fakt, że po roku 1582 katolicka Wielkanoc zaczęła wypadać przed żydowskim świętem Paschy, co było kolejnym naruszeniem kanonów i wielowiekowej Tradycji Kościoła¹⁷. Podnosząc ten wątek, prawosławny polemista po raz kolejny podkreśla zuchwałość i obłudę katolików, którzy najpierw samowolnie zmienili ustalenia soboru, potem zaś winą za konsekwencję tej zmiany obarczyli „błądzących” żydów.

Warto w tym miejscu dodać, że wszystkie poruszone przez Smotryckiego wątki – odwołanie do postanowień soborowych, „argument z pogody”, konsekwencje zakłócenia porządku liturgicznego oraz zgody społecznej, a także zaburzenie relacji pomiędzy żydowską Paschą i chrześcijańską Wielkanocą – weszły na stałe do repertuaru polemiki o kalendarz, która w Rzeczypospolitej trwała aż do początków XVIII wieku (Stradomski 42).

Jak już wspomniano, oryginalność dziełka Smotryckiego nie polega li tylko na obszernej prezentacji stanowiska Kościoła wschodniego; mamy tu również charakterystyczną dla pamfletu strategię wykpiwania katolickiej argumentacji oraz właściwe temu typowi wypowiedzi środki stylistyczne. Tak oto na ostrzeżenia przed przesuwaniem się Bożego Narodzenia na okres wiosenny, a Wielkanocy na okres letni Smotrycki reaguje nie tylko „argumentem z pogody”, ale i szyderstwem: „Jakoż i zaprawdę – pisze – (...) przez tak pilne baczenie i przemożne staranie (...) znacznie się to wszystko

¹⁷ Do kwestii tej odnosiły się m.in. 7. kanon apostołski, postanowienia Soboru Nicejskiego i 1. kanon soboru lokalnego w Antiochii (z 341 r.), które zabraniały też świętować chrześcijanom wspólnie z żydami (Znosko 12, 143; zob. także Naumowicz 79-94; Stradomski 58-59).

opóźniło, [tak] iż nie tylko Boże Narodzenie wiosną nie wypadło, ale i Wielkanoc nie śmiała. Kto był wówczas w kościele w lichym odzieniu, lepiej o tym opowiedzieć może” (Smotryts'kyy 30). Wizję „onieśmielonej” papieską reformą Wielkanocy uzupełniają barwne opisy zaskoczonych zimą aurą katolików. Największy ładunek satyryczny zawiera wątek skonsterowanego kaznodziei, który próbuje uspokoić parafian opowieścią o karze zesłanej na mieszkańców Rzeczypospolitej „za grzechy krnąbrnej Rusi”, oraz obraz uczniów łacińskiego kolegium, którzy w Wielki Piątek dzwonią zębami na mrozie (38-39).

W prześmiewczy sposób Smotrycki odpowiada również na alegoryczne wyobrażenia Grzegorza XIII jako mądrego lekarza, amputującego gnijącą kończynę, i roztropnego rządcy, burzącego dom w celu ocalenia płonącego miasta, które, jak można przypuszczać, miały przekonywać o konieczności szybkiego przeprowadzenia reformy i uzasadniać jej radykalny charakter. Polemista pomysłowo transformuje je w satyryczne wizerunki „mądrego” lekarza odcinającego choremu ostatnie zdrowe części ciała oraz „roztropnego” rządcy, który burzy „dom wiary prawdziwej”, gasząc ostatecznie tłący się w nim ogień Ducha Świętego (Smotryts'kyy 31-32). Charakterystyczna kumulacja czasowników oznaczających destrukcję – „rozbiera, rąbie, łamie i rujnuje” – pojawiająca się dwukrotnie w tym fragmencie ma podkreślać energiczność działań i osobiste zaangażowanie papieża w dzieło niszczenia Kościoła (Makhnovets' 49)¹⁸.

W niezwykle udany sposób autor *Kalendarza* stosuje ironię retoryczną, a charakterystyczne, kąśliwe antyfrazy rozsiane są po całym nieomal utworze. Mamy tedy Grzegorza XIII – „najświętobliwszego papieża”, „namiestnika Bożego”, „głowę całego świata” i „osobę zacną, która klucze od nieba nosi”, podkreślanie jego „mądrych i wszechwładnych” działań, „pilnego baczenia” oraz „przemożnych starań” w dziele reformy, a także akcentowanie „wielkich przyczyn” tejże. Autor pisze o rozlicznych „pożytkach” płynących z nowego kalendarza, wspominając między innymi „rozkosze”, których doświadcza prawosławny chłop, oraz „wdzięczną zgodę” w małżeństwach mieszanych. W innym z kolei miejscu pojawia się ironiczna pochwała

¹⁸ Metafora budowania i destrukcji domu zostaje potem rozwinięta na kanwie fragmentu z Pierwszego Listu do Koryntian (1 Kor 3). Smotrycki podkreśla, że „dom wiary”, choć poważnie zaniedbany, miał ciągle to, co najważniejsze: fundament i podstawowe elementy konstrukcji. Niestety, miast starać się o jego odnowienie, katolicy zniszczyli go do reszty i wbrew przestrogom św. Pawła zaczęli budować wedle własnego widzimisię. Sens odwołania do słów Apostoła jest jasny: reforma położyła ostateczny kres chrześcijańskiej wspólnoty, niszcząc łączność Wschodu i Zachodu w obszarze fundamentalnym – celebrowaniu świąt (Smotryts'kyy 32).

„śmiałości i odwagi” papieży w łamaniu kanonu apostołskiego dotyczącego relacji między Paschą chrześcijan i Paschą żydów.

Choć satyra *Kalendarza* zasadniczo nie wykracza poza ramy pamfletu, w krytyce biskupa Rzymu pojawiają się niekiedy elementy właściwe paszkwilowi. Jednym z nich jest sugestia, że papież umarł niedługo po wprowadzeniu nowego stylu, ponieważ został wezwany do zreformowania piekła, „rzeczy – kpi polemista – starszej nawet niż kalendarz” (Smotryts'kyy 32). Niedwuznaczna aluzja do piekielnej genezy reformy pojawia się również w przywołaniu wartości liczbowej imienia „Grzegorz XIII”, zapisanego alfabetem cyrylicy. Dodając do niej wskazane przez Smotryckiego składniki – numerologia to, trzeba przyznać, niezbyt wysublimowana – czytelnik otrzymuje liczbę 666 (apokaliptyczną liczbę Bestii), która ma odsyłać do „prawdziwego” architekta reformy – Antychrysta (38)¹⁹.

W *Kalendarzu* można również odnaleźć chywy właściwe literackiej karykaturze (Dziechcińska 48-49), przede wszystkim nieustanne uwypuklanie wybranych cech negatywnych ideowego adwersarza. Tak oto zarówno papież, jak i propagatorzy reformy, przede wszystkim Herbest i jezuici, grzeszą szatańską wręcz pychą i samowolą²⁰, cechuje ich również duchowe zaślepienie. Przekonany o własnej wielkości Grzegorz XIII próbuje ingerować w ruch ciał niebieskich i korygować „w biegu księżycy odbite” nazwy (a właściwie zakres) dwunastu miesięcy²¹. Decydując się na arbitralną korektę kalendarza, nie pyta nikogo o zdanie, a po wejściu w życie reformy nie potrafi – ani on, ani jego adherenci – rozpoznać jawnych znaków Bożego sprzeciwu²². Do powyższej charakterystyki dochodzi jeszcze skrajna obłudza, przejawiająca się w nieustannym oskarżaniu prawosławnych o rozbijanie chrześcijańskiej wspólnoty. Jak podkreśla Smotrycki, wymienione wyżej cechy, właściwe również poprzednikom Grzegorza XIII i niejako immanentne łacinnikom, uniemożliwiają jakkolwiek dialog Kościołów wschodnich z Rzymem.

¹⁹ Choć w *Kalendarzu* całość tego wywodu została oryginalnie wpleciona w antytetyczne zestawienie tradycyjnych porządków religijnych – żydowskiego (prawo Mojżesza) i chrześcijańskiego (prawo Chrystusa) – oraz nieznanego wcześniej „porządku nowego kalendarza”, samo skojarzenie papieża z szatanem, „trzecim prawodawcą”, nie jest szczególnie odkrywcze i stanowi wyraźne echo publicystyki protestanckiej.

²⁰ Por. m.in. zestawienie papieskiej reformy z buntem „pierwszego anioła” (Smotryts'kyy 45-46).

²¹ Mamy tu kolejny satyryczny wizerunek papieża – samozwańczy „rzymski bóg” na nowo „chrzci miesiące w wierze rzymskiej”, chcąc sobie podporządkować nie tylko ziemię, ale i niebo (Smotryts'kyy 32).

²² Postawa Grzegorza XIII zostaje porównana m.in. do zachowania osławionego proroka Balaama (Smotryts'kyy 31), który zaślepiiony chciwością nie dostrzegł stojącego mu na drodze anioła (por. Lb 22).

Jak widać, utwór Smotryckiego to dzieło warte uwagi z różnych względów, interesujące zarówno dla historyka literatury, jak i badacza kultury. Z perspektywy literaturoznawczej wyróżnia się przede wszystkim nowatorskim na tle ówczesnego piśmiennictwa zacięciem publicystycznym i satyrycznym nacechowaniem wypowiedzi. W obronie rodzimego porządku autor wykorzystuje formę pamfletu, popularną wówczas w Europie Zachodniej, tworząc jednocześnie przekaz dostosowany do światopoglądu, horyzontów intelektualnych i upodobań estetycznych ruskiego odbiorcy. Zważywszy na fakt, że miała to być odpowiedź na uczone argumenty, których przeciętny mieszczanin czy szlachcic nie był w stanie ani zrozumieć, ani tym bardziej zweryfikować, taka strategia wydaje się jak najbardziej uzasadniona. Nie ma przy tym wątpliwości, że po oręż satyry Smotrycki sięga nieprzypadkowo, mając świadomość zarówno skuteczności perswazyjnej śmiechu, jak i – być może – własnych ograniczeń w starciu z lepiej wykształconym przeciwnikiem²³. Warto w tym miejscu dodać, że zapoczątkowana przezeń tradycja pamfletowa znalazła kontynuację w twórczości wielu znakomitych przedstawicieli dawnego piśmiennictwa ukraińskiego.

Trzeba wreszcie podkreślić, że – abstrahując od walorów *stricte* literackich – *Kalendarz* pozostaje żywym świadectwem ówczesnych nastrojów społecznych i doskonale pokazuje, dlaczego prawosławni Rusini nie chcieli zaakceptować papieskiej reformy. Ingerencja w Tradycję była dla nich tyleż świętokradczą, co niezrozumiałą, a sposób wprowadzania nowego kalendarza pozostawał w jawnej sprzeczności z deklarowanym przez Rzym pragnieniem jedności. Wszak równoczesne obchodzenie tych samych świąt realnie łączyło wtedy chrześcijan Wschodu i Zachodu, a rozbieżność kalendarzowej wspólnoty – tak sugestywnie opisane przez Smotryckiego – przyczyniło się do radykalnego wzrostu katolickiej dominacji. Co znamienne, po zawarciu unii brzeskiej funkcjonowanie w Rzeczypospolitej dwóch różnych kalendarzy wzmacniało też dystans między Kościołem zachodnim a unitami (grekokatolikami), którzy – choć uznali zwierzchność papieża i łacińskie dogmaty – trwali, podobnie jak wyznawcy prawosławia, przy starym stylu.

²³ Por. autocharakterystykę zawartą w przedmowie do całego zbioru, gdzie Smotrycki konstatuje, że ponieważ żaden z ruskich autorytetów nie zareagował na broszurę Herbesta, postanowił sam wystąpić z odpowiedzią „jak słaby i nagi w miejsce zbrojnego rycerza lub nieuczony prostak w miejsce mądrego oratora” (Smotryts'kyy 13).

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Arkhir Yugo-Zapadnoy Rossii*, ch. I, t. VII, Kiyev 1887 [*Архив Юго-Западной России*, ч. I, т. VII, Киев 1887].
- Herbest, Benedykt. „Wiary Kościoła rzymskiego wywody i greckiego niewolstwa historia: dla jedności” [Kraków 1586]. *Pamyatniki polemicheskoj literatury v Zapadnoy Rusi*, red. Petr Gil'tebrandt, kn. 2, Sankt-Peterburg, 1882 [*Памятники полемической литературы в Западной Руси*, ред. Петр Гильтебрандт, кн. 2, Санкт-Петербург, 1882], kol. 581-600.
- Malyshevskiy, Ivan I. *Aleksandriyskiy patriarkh Meletiy Pigas i ego uchastiye v delakh Russkoj Tserkvi*, t. 2, Kiyev 1872 [Мальшевский, Иван И. *Александрійський патріарх Мелетій Пугас і його участь в делах Русської Церкви*, т. 2, Киев 1872].
- Smotrysts'kyu, Herasym. *Klyuch tsarstva nebesnoho*, pidhot. do vyd. Viktor M. Moysiienko, Vasyl' V. Nimchuk, Polissya, 2005 [Смотрицький, Герасим. *Ключ царства небесного*, підгот. до вид. Віктор М. Мойсієнко, Василь В. Німчук, Полісся, 2005].

LITERATURA PRZEDMIOTU

- Bilous, Petro V. *Istoriya ukrayins'koyi literatury XI-XVIII st.* Akademiya, 2009 [Білоус, Петро В. *Історія української літератури XI-XVIII ст.* Академія, 2009].
- [Borkowski], Andrzej. „Reforma kalendarza liturgicznego i jej recepcja w Kościele prawosławnym w Polsce”. *Latopisy Akademii Supraskiej*, vol. 4: *Kalendarz w życiu Cerkwi i wspólnoty*, red. Marzanna Kuczyńska i Urszula Pawluczuk, Fundacja „Oikonomos”, 2013, ss. 77-89.
- Calivas, Alciviadis C. „Oddawanie czci Bogu”. *Prawosławie. Światło ze Wschodu*, red. Krzysztof Leśniewski, Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska, 2009, ss. 215-229.
- Chodynicki, Kazimierz. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny (1370-1632)*. Skład główny Kasa imienia Mianowskiego. Instytut Popierania Nauki, 1934.
- Dziechcińska, Hanna. *W krzywym zwierciadle. O karykaturze i pamflecie czasów renesansu*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976.
- Frick, David A. „Dzwony Wilna: mierzenie czasu w mieście wielu kalendarzy”. Tłum. Stanisław Dyduch. *Czas i kalendarz*, red. Zdzisław J. Kijas OFMConv, Wydawnictwo Naukowe PAT, 2001, ss. 237-270.
- Hrushevs'kyu, Mykhaylo. *Istoriya ukrayins'koyi literatury*, t. 5, kn. 2. Izboryk, 1995 [Грушевський, Михайло. *Історія української літератури*, т. 5, кн. 2. Ізборник, 1995].
- Hrushevs'kyu, Mykhaylo. *Istoriya Ukrayiny-Rusy*, t. 6, Kyiv-L'viv 1907 (reprint: Naukova dumka, 1995) [Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси*, т. 6, Київ-Львів 1907 (передрук: Наукова думка, 1995)].
- Hrytsay, Mykhaylo S. *Davnya ukrayins'ka proza. Rol'fol'kloru u formuvanni obraznoho myslennya ukrayins'kykh prozayiviv XVI-pochatku XVIII st.* Vyshcha shkola, 1975 [Грицай, Михайло С. *Давня українська проза. Роль фольклору у формуванні образного мислення українських прозаїків XVI-початку XVIII ст.* Вища школа, 1975].
- Kałużny, Tadeusz. „Rok liturgiczny w rycie bizantyjskim”. *Czas i kalendarz*, red. Zdzisław J. Kijas OFMConv, Wydawnictwo Naukowe PAT, 2001, ss. 159-186.
- Makhnovets' Leonid, redaktor. *Istoriya ukrayins'koyi literatury*, t. 1. Naukova dumka, 1967 [Махновець Леонід, редактор. *Історія української літератури*, т. 1. Наукова думка, 1967].

- Makhnovets', Leonid. *Satyra i humor ukrayins'koyi prozy XVI-XVIII st.* Naukova dumka, 1964 [Махновець, Леонід. *Сатира і гумор української прози XVI-XVIII ст.* Наукова думка, 1964].
- Markiewicz, Henryk. „Paszkwil i pamflet”. *Nowe przekroje i zbliżenia. Szkice i rozprawy z wiedzy o literaturze.* PIW, 1974, ss. 71-85.
- Mykutas', Vasyl', redaktor. *Ukrayins'ka literatura XIV-XVI st.* Naukova dumka, 1988 [Микитась Василь, редактор. *Українська література XIV-XVI ст.* Наукова думка, 1988].
- Myts'ko, Ihor Z. *Ostroz'ka slov'iano-hreko-latyns'ka akademiya (1576-1636).* Naukova dumka, 1990 [Мицько, Ігор З. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636).* Наукова думка, 1990].
- Naumowicz, Józef. *Geneza chrześcijańskiej rachuby lat.* Tyniec. Wydawnictwo Benedyktynów, 2000.
- Pasichnyk, Ihor. „Klyuch tsarstva nebesnoho, Kalen'dar' rymsky novy Herasyma Smotryts'koho (Ostroh, 1587)”. *Ostroz'ka akademiya XVI-XVII stolittya. Entsyklopediya*, red. Ihor Pasichnyk, Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu „Ostroz'ka akademiya”, 2010, ss. 156-160 [Пасічник, Ігор. „Ключ царства небесного, Календарь римски новы Герасима Смотрицького (Острог, 1587)”. *Острозька академія XVI-XVII століття. Енциклопедія*, ред. Ігор Пасічник, Видавництво Національного університету „Острозька академія”, 2010, сс. 156-160].
- Pasichnyk, Ihor. „Smotryts'kyu Herasym”. *Ostroz'ka akademiya XVI-XVII stolittya. Entsyklopediya*, red. Ihor Pasichnyk, Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu „Ostroz'ka akademiya”, 2010, ss. 413-416 [Пасічник, Ігор. „Смотрицький Герасим”. *Острозька академія XVI-XVII століття. Енциклопедія*, ред. Ігор Пасічник, Видавництво Національного університету „Острозька академія”, 2010, сс. 156-160].
- Shevchuk Valeriy, upor. *Tysyacha rokiv ukrayins'koyi suspil'no-politychnoyi dumky. U 9-ty t., t. 2, kn. 1.* Dnipro, 2001 [Шевчук Валерій, упор. *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ту т., т. 2, кн. 1.* Дніпро, 2001].
- Sławiński, Janusz. „Pamflet”. *Słownik terminów literackich*, red. Janusz Sławiński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2002, ss. 368-369.
- Stradomski, Jan. „O merytorycznych i konfesyjnych problemach reformy kalendarza w świetle XVI i XVII-wiecznej polemiki religijnej w Rzeczypospolitej”. *„Pokazanie Cerkwie prawdziwej...”*. *Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, red. Piotr Chomik, Libra. Wydawnictwo i Drukarnia PPHU, 2004, ss. 37-72.
- Sumtsov, Nikolay. „Istoricheskiy ocherk popytok katolikov vvesti v yuzhnyu i zapadnyu Rossiyu Grigorianskiy kalendar'”. *Kiyevskaya starina*, t. 21, 1888, ss. 235-258 [Сумцов, Николай. „Исторический очерк попыток католиков ввести в южную и западную Россию Григорианский календарь”. *Киевская старина*, т. 21, 1888, сс. 235-258].
- Tretiak, Józef. *Piotr Skarga w dziejach i literaturze Unii brzeskiej.* Nakładem Akademii Umiejętności, 1912.
- Tsyypin, Vladislav. „Pravila sobora (Vselenskiy I sobor [I Nikeyskiy])”. *Pravoslavnyaya entsyklopediya*, t. 9, Tserkovno-nauchnyy tsentr „Pravoslavnyaya entsyklopediya”, 2005, ss. 576-580 [Цыпин, Владислав. „Правила собора (Вселенский I собор [I Никейский])”. *Православная энциклопедия*, т. 9, Церковно-научный центр „Православная энциклопедия”, 2005, сс. 576-580].

- Volyns'kyu, Petro, redaktor. *Istoriya ukrayins'koyi literatury. Davnya literatura. Vyshcha shkola*, 1969] Волинський, Петро, редактор. *Історія української літератури. Давня література*. Вища школа, 1969].
- Voznyak, Mykhaylo. *Istoriya ukrayins'koyi literatury. U 2-kh kn.*, kn. 1. Svit, 1992 (pierwodruk 1920) [Возняк, Михайло. *Історія української літератури. У 2-х кн.*, кн. 1. Світ, 1992 (вперше надруковано 1920)].
- Wąsowicz, Henryk. „Kalendarz juliański i gregoriański”. *Czas i kalendarz*, red. Zdzisław J. Kijas OFMConv, Wydawnictwo Naukowe PAT, 2001, ss. 77-115.
- Zahayko, Petro K. *Ukrayins'ki pys'mennyky-polemisty kintsya XVI-pochatku XVII stolit' v borot'bi proty Vatikynu i uniyi*, Vydavnytstvo AN URSR, 1957 [Загайко, Петро К. *Українські письменники-полемісти кінця XVI-початку XVII століть в боротьбі проти Ватикану і унії*, Видавництво АН УРСР, 1957].
- Zavitnevich, Vladimir Z. „Palinodiya” *Zakharii Kopystenskago i eya mesto v istorii zapadno-russkoj polemiki XVI i XVII vv.* Varshava, 1883 [Завитневич, Владимир З. „Палинодия” *Захарии Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI и XVII вв.*, Варшава, 1883].
- Znosko, Aleksy. *Kanony Kościoła wschodniego*, t. 1. Bratczyk, 2000.

„NIE POTRZEBUJE ZDROWY LEKARSTWA,
RZECZ DOBRA ZAŚ – NAPRAWY”.
PAMFLET HERASYMA SMOTRYCKIEGO
KALENDARZ RZYMSKI NOWY (1587)

Streszczenie

Artykuł prezentuje jeden z najwcześniejszych przykładów prawosławnego piśmiennictwa polemicznego epoki unii brzeskiej – *Kalendarz rzymski nowy* Herasyma Smotryckiego. Utwór ten ukazał się drukiem w zbiorze tekstów tegoż autora, znanym powszechnie jako *Klucz królestwa niebieskiego* (1587), i jest uznawany za pierwszy w historii literatury ukraińskiej pamflet. W charakterystyczny dla wypowiedzi satyrycznej sposób Smotrycki komentuje reformę kalendarzową Grzegorza XIII (1582), prezentując jednocześnie stanowisko Kościoła wschodniego. Nie wdając się w dyskusje na temat naukowych podstaw reformy, opisuje jej społeczne konsekwencje na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej, zamieszkałych przez ludność prawosławną, i przedstawia ośmieszającą krytykę katolickiego dyskursu jedności. Jego dzieło, napisane w przystępnej i atrakcyjnej dla ruskiego czytelnika formie oraz zrozumiałym dla niego językiem, jest przykładem udanego wykorzystania metod perswazji i argumentacji stosowanych w zachodnioeuropejskiej publicystyce religijnej doby reformacji i kontrreformacji.

Słowa kluczowe: Herasym Smotrycki; literatura polemiczna; reforma kalendarza; pamflet; Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej.

“A HEALTHY MAN NEEDS NO CURE,
NOR A GOOD THING REPAIR”:
THE NEW ROMAN CALENDAR (1587)
BY HERASYM SMOTRYTSKY

S u m m a r y

This paper discusses the satirical pamphlet *Kalendar rymczyk nowy* [The New Roman Calendar], part of Herasym Smotrytsky's book better known as *Kliuch tsarstva nebesnoho* [The Key to the Heavenly Kingdom, 1587], which is the first printed example of Orthodox polemical literature in the Polish-Lithuanian Commonwealth. In his pamphlet, Smotrytsky shows the negative social consequences of the calendar reform by Pope Gregory XIII (1582) and categorically rejects the new calendar. Instead of scientific argumentation, he uses satire with irony, sarcasm, exaggeration and anecdotes. He also writes in a language close to the vernacular. All of this made his work understandable and convincing for Orthodox Ruthenians (Ukrainians and Belarusians) and accessible to the broad masses.

Keywords: Herasym Smotrytsky; polemical literature; Gregorian reform of the calendar; satirical pamphlet; Orthodox Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth.